

En we moeten tot het concluderende hoofdstuk wachten voordat de auteurs daadwerkelijk tot een vergelijking proberen te komen.

Daar stellen zij onder meer dat hun historisch overzicht 'heeft laten zien hoe de positie van nieuwkomers in de ontvangende samenleving veranderde in de loop der eeuwen, maar er was ook sprake van continuïteit. Indien migranten nuttig waren in economisch, religieus of politiek opzicht, waren ze meer welkom dan wanneer er werd getwijfeld aan hun nut voor de ontvangende samenleving' (360). Daarnaast benadrukken zij dat de toename van de overheidsbemoedienis, en met name het ontstaan van de verzorgingsstaat, een 'belangrijke breuk' betekende in de migratie-geschiedenis, maar dat 'pogingen tot reguleren en sturen van migratie en integratie lang niet altijd het effect [hebben] gehad dat werd beoogd' (367). Kortom: de uitkomst van hun vergelijking is dat migratie (vanwege economische, religieuze of politieke motieven) van alle tijden is, en dat inburgering in het land van bestemming overal de nodige tijd in beslag neemt. Het is een wat onbevredigende conclusie die het inzicht in continuïteit en discontinuïteit bij processen van verplaatsing helaas niet veel verder brengt.

Dat doet de vraag rijzen hoe een historisch overzicht van immigratie en emigratie door de eeuwen heen vorm zou kunnen krijgen. Dit boek laat zien dat een inventarisatie van diverse groepen migranten door de eeuwen heen onvoldoende oplevert en dat er rigoureuze keuzes gemaakt moeten worden om grensoverschrijdende bewegingen van en naar Nederland in hun historische context te kunnen doorgronden. Obdeijn en Schrover hebben een moedige, maar weinig geslaagde poging gewaagd waar anderen van kunnen leren.

BARBARA HENKES, RIJKSUNIVERSITEIT
GRONINGEN

Middeleeuwen

Engen, Hildo van, Verhoeven, Gerrit (eds.), *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden* (Middeleeuwse studies en bronnen 110; Hilversum: Verloren, 2008, 272 blz., € 27,-, ISBN 978 90 8704 006 2).

De bundel *Monastiek observantisme en Moderne Devotie in de Noordelijke Nederlanden*, met op de cover de beroemde minderbroeder Jan Brugman gevat in een karakteristieke pose – predikend op de kansel – vormt de schriftelijke neerslag van een aantal bijeenkomsten rond het thema van vijftiende-eeuwse kloosterhervormingen in de Nederlanden. Onder invloed van de door Geert Grote geïnitieerde beweging van de Moderne Devotie veranderde het Noord-Nederlandse kloosterlandschap in de late middeleeuwen fundamenteel. Met deze bundel willen de redacteurs zoals ze zelf aangeven in de inleiding 'een aanzet geven' tot het aanscherpen en zo nodig bijstellen van het bestaande beeld van de laatmiddeleeuwse hervormingen onder invloed van de Moderne Devotie. Dat dit goed gelukt is, zal blijken uit hetgeen volgt.

In de inleiding geven Hildo van Engen en Gerrit Verhoeven een overzicht, zonder te pretenderen volledig te zijn, van het onderzoek naar de drie institutionele takken van de Moderne Devotie; de broeders en zusters van het Gemene Leven, de tertianen en tertiarissen die de derde-orderegel van Sint Franciscus aannamen en ten slotte een aantal gemeenschappen van reguliere kanunniken en kanonikessen van Sint Augustinus. Helaas ontbreekt in dit overzicht het recente werk van John van Engen (*Sisters and Brothers of the Common Life. Devotio Moderna and the World of the Later Middle Ages* (Philadelphia 2008)), dat hier zeker niet zou hebben misstaan. De redacteurs valt hier echter niets te verwijten, omdat dit boek pas verscheen toen deze bundel waarschijnlijk reeds bij de drukker lag.

Na dit inleidende hoofdstuk volgen een zestal artikelen, waarin de ontwikkeling van evenzoveel

verschillende orden in de lange vijftiende eeuw (circa 1380-1520) uit de doeken wordt gedaan. De bundel wordt afgesloten met een epiloog waarin Hans Mol de verschillende bijdragen nogmaals kort belicht, om daarna de mate waarin de hervormingsbewegingen binnen de besproken orden op elkaar hebben ingewerkt op een rijtje te zetten. Mol merkt terecht op dat we oog moeten hebben voor de wederzijdse beïnvloeding tussen de Moderne Devotie en andere religieuze bewegingen. Het verder in kaart brengen van mogelijke sociale en culturele netwerken op basis van de onderlinge contacten tussen devoten en andere geestelijken, die zoals Mol stelt beiden deel uitmaakten van een elite van hogeschoolde religieuzen in de laatmiddeleeuwse Nederlanden, verdient de komende jaren meer aandacht. De korte bijdrage van Mol biedt hiervoor alvast voldoende aanknopingspunten.

Centraal in het eerste artikel van Mirjam Schaap staat het Goudse minderbroederklooster. Aan de hand van een notariële akte uit 1419 ontleedt zij laag voor laag de conflicten die in het eerste kwart van de vijftiende eeuw ontstonden tussen de franciscanen onderling en de broeders en het stadsbestuur. Op overtuigende wijze toont Schaap aan hoe de franciscanen in Gouda een bewuste politiek voerden om hun klooster ingrijpend te hervormen. In tegenstelling tot de volgelingen van Franciscus die zich al in de dertiende en vroege veertiende eeuw vestigden boven de Moerdijk, duurde het tot de vijftiende eeuw voordat ook de clarissen zich hier vestigden. In zijn artikel geeft Bert Roest een overzicht van deze nieuwe stichtingen, die zich vooral, zoals blijkt uit de afbeelding op bladzijde 41, concentreerden in Holland. De belangrijkste conclusie van zijn korte overzicht is dat de lokale overheden vaak afwachtend stonden tegenover de nieuwe clarissenkloosters en dat dit met de verzadigingsgraad van het religieuze landschap, mede als gevolg van de grote populariteit van de Moderne Devotie, ervoor zorgde dat het aantal stichtingen beperkt bleef.

Reeds in eerdere publicaties is uitvoerig gewezen op de relatie tussen de kartuizers en de vroege moderne devoten. Tom Gaens legt in zijn artikel 'Van de woestijn naar de stad' door gebruik te maken van prosopografische gegevens de onderlinge dynamiek bloot tussen de Moderne Devotie en de kartuizers in Utrecht en Amsterdam. Men kan zich hierbij afvragen of deze methode ook interessante resultaten zou opleveren voor de contacten tussen de moderne devoten en andere orden, zoals bijvoorbeeld de cisterciënzers van Villers.

In de bijdrage van Hildo van Engen wordt nader ingegaan op de cisterciënzers, en meer specifiek op de priorij Mariënkroon in Heusden. Van Engen laat zien hoe de broeders niet alleen te maken kregen met de stedelijke context waarbinnen ze leefden, maar ook met de nodige (interne) weerstand als gevolg van voorgenomen hervormingen geschoeid op de leest van de Moderne Devotie. Eén van de drijvende krachten achter deze hervormingspogingen was kardinaal-legaat Nikolaus van Cusa. Over zijn optreden bij adellijke vrouwenkloosters in de Nederlanden, toegespitst op het norbertinessenklooster Koningsveld bij Delft, gaat het artikel van Gerrit Verhoeven. De zusters weigerden zich te conformeren aan het hun opgelegde vroomheidsideaal en bleven vasthouden aan hun 'luxe' leven, zeker in vergelijking met de zusters van Diepenveen. In het zesde en laatste artikel van de hand van Koen Goudriaan wordt ingegaan op de conversinnen van Sint-Augustinus; in hoeverre verschilde hun leefwijze van die van koorzusters en werd hen, en zo ja door wie, een hervorming opgelegd? Zoals Goudriaan terecht opmerkt vormen de conversinnen een vergeten groep binnen het religieuze krachtenveld van de late middeleeuwen. Zijn artikel levert een belangrijke bijdrage aan het vullen van deze leegte. De gedetailleerde lijst van kloosters van conversinnen van Sint-Augustinus in Nederland die als bijlage is toegevoegd, is hierbij zeer nuttig en bruikbaar voor verder onderzoek.

De redacteuren zijn erin geslaagd een substantiële bijdrage te leveren aan het debat rondom

het laatmiddeleeuwse kloosterwezen in de Nederlanden. De bijdragen in de bundel ontstijgen het enge perspectief van de individuele orde. Dit is ook de verdienste van Hans Mol die de verschillende eerder uitgezette krachtlijnen in de afsluitende bijdrage samenbrengt. Hierin gaat hij in op de aard en fasering van de verschillende vernieuwingsbewegingen die elk op hun eigen wijze, zoals Mol aantoont, beïnvloed zijn door de Moderne Devotie. Ter afsluiting gaat Mol nog kort in op enkele interessante nieuwe onderzoeksperspectieven, zoals het blootleggen van het personele netwerk tussen moderne devoten en 'buitenstaanders'. De bundel kadert in het grotere geheel van de toegenomen belangstelling voor de Moderne Devotie. Hopelijk opent deze bundel deuren voor onderzoekers uit andere disciplines om zich ook te mengen in de discussie.

BAS DIEMEL, UNIVERSITEIT GENT

Berg, Bianca van den, *De Sint-Janskerk in Gouda. Een oude stadskerk volgens een nieuw ruimtelijk plan* (Bijdragen Historische Vereniging Die Goude 33; Hilversum: Verloren, 2008, 317 blz., € 27,-, ISBN 978 90 8704 059 8).

Als er over de Grote Kerk van Gouda wordt geschreven, gaat het meestal over de bijzondere gebrandschilderde glazen. Dat is echter niet het geval in het kloekke boekwerk van Bianca van den Berg, want daarin worden de schijnwerpers gericht op het kerkgebouw zelf. Ze maakt voor haar onderzoek naar de opmerkelijke bouwgeschiedenis van de Goudse Sint-Janskerk onder meer gebruik van een bijzondere bron, namelijk twee grafboeken die achtereenvolgens van 1438 tot 1489 en van 1539 tot circa 1600 in gebruik zijn geweest.

Deze grafboeken zijn des te belangrijker als informatiebron over de kerk, sinds de brand van 1552 grote delen van het kerkgebouw heeft verwoest. Bij het herstel en de vergroting na die

brand is weliswaar een oudere kern deels in de nieuwbouw opgenomen, maar de wijzigingen en vernieuwingen zijn van dusdanige aard dat het gebouw weinig zekere gegevens meer over de bouwgeschiedenis uit de veertiende en vijftiende eeuw biedt. Zo zijn op enkele bescheiden restanten na de middeleeuwse kappen verbrand en is het muurwerk sterk gewijzigd.

Waarom zijn die grafboeken nu zo interessant? Hun grote belang ligt in de minutieuze wijze waarop de grafplaatsen in de kerkruimte zijn vastgelegd. Per beuk en voor elke travee is precies bekend hoeveel rijen in elkaars verlengde lagen en hoeveel naast elkaar. Door deze gegevens uit te zetten op de plattegrond van de kerk komen niet alleen de graven tevoorschijn, maar ook de posities van de pijlers, altaren, preekstoel en doopvont (afbeeldingen 12 en 39). Daar kon immers niet begraven worden. Zo ontstaat een uniek beeld van de inrichting van een middeleeuwse stadskerk, waarvan we in Nederland maar zo weinig met zekerheid weten. Bovendien is uit de ontwikkeling van de begravingen en de gehanteerde benamingen van bepaalde locaties in de kerk te herleiden hoe groot de kerk was op een bepaald moment. Verdwenen stukken van de in 1552 verbrande bouwgeschiedenis komen hieruit te voorschijn. Het oudste grafboek bevestigt de bijzondere vorm die het koor omstreeks 1400 had en die uit negentiende-eeuws archeologisch onderzoek in aanzet naar voren was gekomen. Het was zeer waarschijnlijk een hallenkoor, dat aan de oostzijde een driezijdige sluiting kende ter breedte van de drie beuken. Een dergelijke ongebruikelijke sluiting is thans alleen nog bekend in de Westerkerk van Enkhuizen, waar het omstreeks 1470 tot stand is gekomen. Archivalia getuigen van bouwwerkzaamheden in 1390 en 1395, die betrekking zullen hebben op het nieuwe koor, en in 1408, vier jaar na bisschoppelijke toestemming om de 'bouvallige kerk af te mogen breken' (29) en vijf jaar voor de wijding van de kerk. In die latere jaren zal het oude schip verbouwd zijn, waarbij enkele veertiende-eeuwse elementen zijn overgebleven, zoals Van den Berg aantoont.